

A MARGIT-LEGENDA SZÓTÁRÁNAK HOZADÉKA A TÖRTÉNETI LEXIKOGRÁFIA SZÁMÁRA

M. NAGY ILONA – BÉNYEI ÁGNES
(Debreceni Egyetem – Méliusz Könyvtár Debrecen)

0. Bevezetés

A Margit-legenda latin forrásokkal ellátott szövegének gondozásával párhuzamosan – mint arról már hírt adtunk – elkészítettük betűhű szövegének konkordancia-szótárát (vö. M. Nagy–Boda 2015), illetve azt felhasználva dolgozunk szókincsének nyelvtörténeti jellegű szótárán (vö. M. Nagy–Varga–Boda–Bényei 2014). Az utóbbi (a továbbiakban MargLSz.) munkái során figyeltünk fel arra, hogy a legendában számos szótörténeti szempontból figyelemre méltó adat van, amely történeti szótárainkból hiányzik, vagy ha fel is van véve, körülötte szükség van kisebb-nagyobb kiigazításra. Az ilyen tételeket a címszavak betűrendjében egy adatközlő cikkben már összefoglaltuk (M. Nagy–Bényei 2016–2017), itt pedig e példák néhány általánosabb tanulságára térünk ki, amelyek véleményünk szerint a történeti lexikográfia (és jelentéstan) számára hasznosak lehetnek. A tanulságok megfogalmazásakor elsősorban a TESz.-hez és az EWUng.-hoz, szókészletünk történetének legkorszerűbb összefoglalásaihoz viszonyítunk, de ha az általunk említendő szavak ott nem szerepelnek, más történeti szótárakat (NySz., Gl., SzT., ill. CzF.) is idézünk. Azért, hogy könnyebben áttekinthető legyen, hol jelentenek adataink újdonságot, a tárgyalásban a TESz. és az EWUng. szócikkeinek tagolását követjük, vagyis először a címszavakhoz (fő- és alcímszavakra bontva), utána az alakváltozatokhoz, majd a jelentésekhez, végül az etimológiához kapcsolódóan fűzünk megjegyzéseket.

1. A címszóra vonatkozó tanulságokból

1.1. A leginkább szembevetendő tanulság a **szavak első előfordulásának datálását** érinti. A TESz. és az EWUng. – mint ismert – közli a címszó, valamint bizonyos származékok legkorábbi datálható megjelenését a magyarban, ami művelődéstörténeti szempontból is fontos információ. A MargL. adatai többször szerepelnek ún. abszolút első előfordulásként és legkorábbi származékként is. Bizonyára szerepe van ebben a legenda egyedi témájának és a kódex viszonylag korai keletkezésének, ugyanakkor jelzi a szöveg jelentőségét a szótörténet számára is. Az első előfordulása adatok tapasztalataink szerint a kódexből tovább gyarapíthatók.

1.1.1. A TESz. és/vagy az EWUng. **fő címszavai** közül a következők datálhatók az eddig ismertnél korábbra, s ezzel feltehetőleg a MargL. (1510) nyújtja ezek abszolút első előfordulását: *ámbitus* (MargL. 25; vö. TESz. 1800, EWUng. 1510 k.),¹ *arc* (25;

¹ A továbbiakban a zárójelen belül először a MargL. lapszámát, utána pontosvesszővel elválasztva a TESz., majd az EWUng. által közölt első előfordulás évszámát közöljük. Amennyiben

1513), *káplán* (122; vö. első köznévi adat: 1517), *lektor* 'olvasó kanonok' (106; vö. 1511), *márvány* (107 stb., köznévként 1528), *porta* (52; 1527), *szakramentum* 'szentség' (18: szűkebben 'oltáriszentség'; TESz. 1649, EWUng. 1559). – A *passió* MargL.-ban (11) lévő adata korábbi ugyan a TESz. és az EWUng. által közölt első előfordulásnál (1512 k.), de még korábban is említik (1508: DöbrK. 222r, 227v). Ilyen esetben a legenda adata irányította rá a figyelmet, hogy egy-egy szó az eddig regisztráltnál korábban is előfordulhat. (A fenti adatok első voltát lehetőség szerint a digitális Régi magyar konkordanciában is ellenőriztük.)

1.1.2. A TESz. és az EWUng. **alcímszavai** (a címszavak szócikkében közölt származékok, összetételek) közül a MargL.-ból a következők előfordulása datálható korábbra: *akárcsak* 'legalább' (89; 1585 *akár*- a.), *áradás* (85; 1517 *ár* a.), *ásó* fn. (158; csak EWUng. 1519 k., *ás* a.), *egészséges* (180; 1513 *egész* a.), *(meg)engesztelés* (86; 1514 *enged* a.), *épület* (45. stb.; 1519 k. TESz. *ép* a., EWUng. *épít* a.), *étlen* (60; 1519 k. *eszik* a.), *(be)fedetlen* (104; 1585, *fed* a.), *(meg)gyógyítás* (98; 1533 *gyógyul* / *gyógyít* a.), *(meg)hidegedik* (159; 1517, *hideg* a.), *huszonkét* (220; 1511, *huszon*- a.), *huszonkettedik* (218; 1526, *huszon*- a.), *(el)idegenedik* (154, 155; 1583, *idegen* a.), *kapus* (206; közn. 1581 *kapu* a.), *nagycsütörtök* (11; 1512 k., *nagy*- a.), *nagymise* (10; 1518 k., *nagy*- a.), *napestig* (70, 110; 1519, *nap*- a.), *(el)ragadtatik* (210; 1517, *ragad* a.), *szemérmesség* (21; 1518 k., *szemérem* a.), *tiszteletlenség* (3; 1512 k., *tisztel* a.), *ugyanott* (145; 1527, *ugyan*- a.), *végtelen* (122 stb.; 1529 e., *vég* a.), *vonagodik* 'haláltusát vív', amennyiben – a TESz. gyakorlatával egyezően – a *vonagodás* 'haláltusa' származék elfogadható az ige első adataként is (191; vö. 1516 *von* a.). – Van korábbi adat a MargL.-ban (149) a *R. menőföld* szóra is, amelynek első előfordulását (1519 k.) a TESz. és az EWUng. a *mérőföld* címszó alatt említi.

1.1.3. A TESz. és az EWUng. fő címszavai között nem szereplő, de **más történeti szótárakban címszóként** álló szavak, amelyek első említésére az eddig ismertnél a MargL.-ból korábbi adat van: *kolláció* 'közösségi felolvasás böjtideji szerény esti étkezés alatt' (10, 115 stb.; Gl. 1538 'Kollation', NySz. 1538 'Mahlzeit'; a fenti jelentéshez bővebben Lázs 2015: 147–50, 2016: 26, 61, 133, 135–7, illetve passim), *konstitúció* 'rendi szabályzat' (78; SzT. 1587 'szabályrendelet'), *refektórium* 'kolostori ebédlő' (24, 79; NySz. 1529 e., vö. még SzT. 1736: '/internátusi/ ebédlő'). A következő esetekben a MargL. adata korábbi ugyan az említett szótárakból ismert első előfordulásnál (vagy esetleg azonos vele), de a szó még korábról is adatolható: *kommunikál* 'áldozik, szent áldozáshoz járul' (70, 71, 72; NySz. 1516, de már 1474: BirkK. 4a27; 1508: NádK. 2), *priorissa* (12, 55 stb.; NySz. 1510 [=MargL. 2], de már 1474: BirkK. 4b27), *processió* 'körmenet' (147 stb.; NySz. 1517, de már 1474: BirkK. 4a20), *oktáva* 'ünnep nyolcada' (139; NySz. 1529–31, de már 1508: DöbrK. 142r, 169r; NádK. 4v). E csoportra alább (az 1.2. pontban) még visszatérünk.

1.1.4. A TESz. és az EWUng. alcímszavai között nem szereplő **származékszók**, amelyeket **más szótárak** későbbi első előfordulással jeleznek, de már a MargL.-ban van

a TESz. és az EWUng. megegyezik, csak a pusztá évszámot írjuk ki. A legenda adatai közül több esetén is csak egyet-kettőt jelölünk meg, a többi hasonló megtalálható említett adatközlő cikkünkben, illetve a legenda digitális konkordancia-szótárában.

rájuk adat: *bizonyítás* 'tanúsítás, megerősítés, állítás' (21, 90; Gl. 1510 k., *bizony / bizonyít* a.), *gyakortábban* (171; NySz. 1529 e., *gyakortább* a.), *jegybeli* (165; SzT. 1657, NySz. [1864]), *hétságos* (35 stb.; NySz. 1517, *Héjtságos* a.), *kénytelenítés* (8; Gl. 1560 k., vö. még SzT. 1623, NySz. 1717–1758), *kórságos* (175 stb.; Gl. 1533, NySz. 1578, SzT. 1584), *(meg)láncoztatik* (NySz. 1527 *megláncoz, lánc* a.), *pokolbeli* (165 stb.; NySz. 1529 e., *pokol* a.), *ugyanezen* (159 stb.; NySz. 1525–1531. melléknévi használatban, 1514–1519 főnévi használatban).

A MargL.Sz. fenti adatai, mint látható, többségükben általában pár évvel, évtizeddel hozzák előbbre egy-egy szó eddig ismert első előfordulásának idejét. Néhány esetben mégis a 16. század második feléből az első évtized végére, jó hetven évvel (l. *akárcsak, elidegenedik, /befedetlen*), s akad közel másfél száz évnyi különbség (*jegybeli*) is. Máskor pedig úgy egészíthetik ki az adatolást, hogy egy szó élete a 16. század folyamán végig követhetővé válik (lásd pl. a ma is használatos *kórságos*-t). Ezzel összességében több tucat címszó abszolút első előfordulásáról és származékszók megjelenéséről alkotott képünket pontosíthatjuk.

1.2. A címszókészlet lehetséges bővítésének kérdése

Amint például a TESz. és az EWUng. (vö. Kiss 1997) vagy az ÉKsz. és az ÉKsz.² (Pusztai 2003) viszonylatában is látjuk, az újabb szótárak az igények szerint általában frissítik, korszerűsítik címszókészletüket. A MargL.Sz. – amely minden szóalakot külön feltüntet – felhívja a figyelmet arra, hogy történeti lexikográfiánk bizonyos, köztük művelődéstörténeti szempontból nem elhanyagolható szavakat (címszókat, alcímszókat) vagy egyáltalán nem vagy későbbi, illetve hiányos adatokkal tart számon.

1.2.1. A MargL. olyan szavai, mint a *dormitórium* (8 stb.) 'kolostori hálóterem', *infirmária* (50 stb.) 'betegház', *kompléta* (11, 96 stb.) 'esti záróima', illetve a származékok között a *köszvényesség* (173), *(meg)undokul* (53) 'undorítóvá válik' (vö. *undokít*: TESz./EWUng. *undok* a.), *(meg)zsugorul* (145 stb.) teljesen hiányoznak nyelvtörténeti szótárainkból. Azokat a szavakat, amelyekről az 1.1.3. pontban szoltunk (*kolláció, kommunikál, konstitúció, oktáva, priorissa, processzió, refektórium*), a TESz. és az EWUng. mellőzte ugyan, más történeti szótárak azonban felvették, de – amint fentebb láttuk, – (leg)korábbi adatolásuk hiányzik, hiányos. A leginkább feltűnő azoknak a szavaknak a mellőzése vagy hiányos adatolása történeti lexikográfiánkban, amelyek már a MargL.-ban és/vagy más kódexekben megvannak, s előkerülnek – többnyire újabb jelentéssel vagy jelentésekkel – modern értelmező szótárainkban, például éppen a napjaink igényeihez szabott ÉKsz.²-ban. Ilyen a BécsiK.-ból már adatolható (vö. NySz.) *cilicium*, amely a MargL.-ban (2, 40 stb.) 'durva kelme, (vezeklés céljából viselt) szőrruha', míg jelentéseként a NySz. csak a latin 'cilicium'-ot, az ÉrtSz. és az ÉKsz.² csak a mai 'vezeklőöv'-et adja meg. Hasonló a *kommunikál* ige helyzete (l. fentebb az 1.1.3. pontban), amely a MargL.-ban, de már a BirkK.-tól adatolhatóan 'áldozik, szent áldozáshoz járul' jelentésű (ugyanezt a jelentést l. még SzT.), a Gl. 1538-ból 'berichten [tudósít]' jelentését, majd az ÉKsz.² a mai '<kapcsolatot keresve, teremtve, ill. működtetve> információt közöl, cserél' jelentését közli. Ilyen továbbá a legendában *skapulár*-nak (53 stb.) mondott – a maihoz hasonló jelentésű – *skapuláré* 'vállruha' (ÉrtSz., ÉKsz.²), valamint a szerzetesi élet műszavaként álló 'csend(tartás), hallgatás, némaság' jelentésű *szilencium* (9, 77; vö. még SzT. nem szerzetességi műszóként: 'hallgatás'), amely az ÉKsz.²-ben több jelentésben is

szerepel. Említést érdemel még *professzió* szavunk, amelyet az NySz. vett fel – először a MargL. 4-ből dokumentálva – *professió* címszóval; napjainkban pedig *sz-ező* formában például a pedagógiai szaknyelv – ’hivatás’ jelentésben – él vele. Az említett szók – amellet, hogy az egyházi nyelv és kultúra szavai – többnyire az ún. eurolatin szókincs (vö. erről M. Nagy 2001) nálunk is régtől ismert tagjai, megfelelőik általában a mi kultúrkörünk más nyelveiben is élnek. Ismeretüket ezért a magyarban szintén indokolt lenne történetileg is erőteljesebben számon tartani a korábbiaknál.

1.2.2. A TESz. és az EWUng. alcímszavaihoz, a származékszók állományához jegyezzük meg, hogy a MargLSz. alapján az néhány ponton szintén kiegészíthető, ha nem is kívánhatunk e téren teljességet. A melléknevek *-ságos/-séges* képzős formájának TESz./EWUng.-beli készlete (*boldogságos, biznyságos, dicsőséges, édességes, egészséges, fehérséges, felséges, gyönyörűséges, hűséges, keménységes, keserűséges, közönséges* stb.) bővíthető például a következőkkel: *békességes* (MargL. 72; CzF.), *békételenséges* (222), *bosszúságos* (73 stb.; CzF.), *gyengéséges* (22, 48; CzF.) *gyűlölséges* (31; CzF., SzT. 1747), *hétságos* (6, 35 stb.; NySz. *Héjtságos* a.), *kórságos* (154 stb.; CzF., Gl. 1550, SzT. 1584), *nemességes* (22, 46; CzF.). Az *-ás/-és* képzős származékok a *spaciálás* (169; vö. TESz. *spaciroz* a., a latin *spatiari*-ből [’sétál, járkal’] származtatott R. *spaciál* igével, 1456), *térdeplés* (20; CzF.), *vonagodás* ’haláltusa’ (191; CzF., vö. még TESz., EWUng. 1516 *vonagodik* ’haláltusát vív’: *von* a.), *zsugorulás* (143) formákkal is gyarapíthatók. Hasznos kiegészítő lehet esetenként egy-egy szócsalád rajzához egy további származék, például a TESz. és az EWUng. *undokít* (MünchK., *undok* a.) formájához a MargL.-ból a (*meg*)*undokul* (53) ’undorítóvá válik’ visszaható forma. A kicsinyítő képzős formák közé (pl. *foltockska* . TESz. 1510, *folta* a.) illene még a MargL. *kamarácska* (136), *mezőcske* (128, 129) szava. Az *alkalmas* ’illő’ melléknév mellett a TESz. (*alkalom* a.) az *alkalmatlan* fosztóképzős alakot jelentés nélkül közli a BécsiK. 91-ről, ahol főnévi használatú. Melléknévi (’illetlen, oda nem illő’) használatát azonban idézhetjük a MargL.-ból (91), vö. „Zent margyt azzont kedeg · bozzvsagos bezedevkkal · es bozzvsagos tetemenývkkkel · es *alkolmatlan* jvevltessekkel meg <se> keserehtven · nagy keserevsegre jngerlýk vala”: ipsam verbis et factis iniuriosis vultuositatibus *inconvenientibus* exacerbantes ad amaritudinem, quanto plus poterant, provocabant.

2. Az alakváltozatokra vonatkozó tanulságokból

A MargLSz.-ban számbavett alakváltozatok között szintén találunk lexikográfiai ilag hasznosíthatókat. Itt csak néhányukra utalunk. – A TESz.-be és az EWUng.-ba felvett alakváltozatok közül több datálható az ott jelzettnél korábbra. Ilyenek: *fekevuek* (193; 1517, *fekszik* a.), *holnapýg* (166, 187; vö. 1519, *hónap* a.), *lasnok* (40; TESz. 1584, *lazsna* a., NySz. 1584), a *mér föld* szó *-r-es* (az eredeti *l* elhasonulásával, illetve a *mér* ige hatására népetimológiával formált) változata (109; 1519 k.), *nadroszan* (221; EWUng. 1517, *nádorispán* a.), *pýnkeft* (15, 139; 1519 *pünkösd* a.). Az *ajánl -n-* nélküli, az ismertnél (1530) korábbi változatára kérdőjelesen (?*ajal* 97, 163) utalhatunk, mivel itt íráshiba sem zárható ki, tudniillik a legendabeli adatok többsége 10 : 2 arányban *n-et* is tartalmaz.

Érdemes még megemlíteni a MargL. egybeírt *jmehol* (119) formáját mint a mai *imhol* alakhoz közelebb állót, melyet a szótárak – a MargL. más helyéről (13) – csak

különírva adatolnak, valamint a magánhangzók hosszúságát jelölő formákat például a *bél* (*beel*: 189), *tót* (*toot*: 171), *vén* (*veen*: 54, 55 stb.) szavak leírásában.

Legalábbis nyelvjárástörténeti adalék lehet a *munka*, *munkás* (*ember*), *munkálkodik* szavak *n* nazális nélküli alakja (158; 139; 153), amely a MargL.-ban mindig így fordul elő (vö. Szadilek 1888: 29). A TESz. (*munka* a.) szerint a 10. század vége – a szláv denazalizáció lezajlása – előtt átvett *munka* alak mellett a nazális nélküli forma későbbi átvétel. Ezt a szótár egy korai személynévi adattal (1217 OklSz. *Mucad*), illetve egy 1818-as *míka* (NSz.: Kassai) köznévi példával (mint végső előfordulás?) illusztrálja. Nazális nélküli – a köznyelv szempontjából valóban irreleváns – származékokat nem tüntet fel, a *munkálkodik* ige első előfordulására is csak a nazalist tartalmazó formát idézi a BécsiK.-ból. Az NySz. viszont néhány kódexből (DebrK., ÉrdyK., JordK.) jelez *n* nélküli formákat. A MargL.Sz. adataiból szintén az látszik, hogy az *n* nélküli alapszó a származékokkal együtt – ami e forma aktivitását is jelzi – a nazálisos formákkal párhuzamosan megvolt, a Ráskay Lea nyelvérzékének legalábbis megfelelt. Így a kódex adatai a nazális nélküli formák akkori elterjedtségéhez jelentenek adalékot.

3. A szójelentésre vonatkozó tanulságokból

3.1. A MargL.Sz. alapján bizonyos szójelentések első előfordulása **korábbra datálható**, mint ahogy azt a TESz. és/vagy az EWUng. jelzi. Mivel az említett szótárak elsősorban a fő címszók jelentéseit részletezik és datálják, a származékok jelentését csak ritkább esetben tüntetik fel, elsősorban az előbbiekre hozhatunk korábbi példát, származékukra csak kevésszer. A következőkre vannak korábbi adatok a legendából: *akárcsak* 'legalább' (89; TESz., EWUng.: 1585), *anya* 'valaminek eredete' (46; 1531), *bánt* (*bántás*) 'gyötör <betegség>' (190; 1533), *bocsát* 'enged' (154 stb.; 1527), *él* 'lakik vhol' (212; 1585), *gyalog* 'saját lábán' (181; 1517), *gyümölcs* 'valamely cselekvés, tevékenység eredménye, haszna' (9; 1529 e.), *idegen* 'távol álló' (97; 1527), *idő* 'időjárás' (49 stb.; 1519), *illat* 'illatszer | illatos kenőcs' (104; 1577), *jár vmiben* (2; ? 1510, 1529 e.), *jut (valamire)* 'valamilyen állapotba kerül' (9 stb.; 1578), *képest* 'vmivel összehasonlítva' (24; 1518), *kiváltképpen* 'különösen' (18; 1524), *nyugszik* 1. 'meghal' (97; 1519), 2. '<halott> eltemetve fekszik' (122; 1624), *porta* 'kapubejárat (a kapus kis helyiségével)' (52; 1527: 'kapu, ajtó'), *ragaszkodik* 'beletapad vmibe, odatapad vmihez' (144; 1577 k. *ragad* a.), *teljes* 'egész' (21, 186; 1512 k.), *vet* 'hány (ételt)' (49, 54; 1585). – Szintén korábbi adat van a legendában az *atyaság* mint tiszteleti megnevezés előfordulására (121, l. még Szadilek 1888: 19; NySz. 1519, ill. a pápára 1527).

A fenti adatok több esetben hat-hét évtizeddel, a 16. század utolsó negyedéből a század első évtizedének végére hozzák előbbre egy-egy jelentés legkorábbi datálását, míg a *nyugszik* (halotról) ige esetében jó száz évvel, néhányszor pedig egy-két évtizeddel pontosítják. Más kódexek megfelelő adatait ezúttal nem néztük (ezt csak az abszolút első előfordulások esetében tettük meg), mivel a szavak jelentését ilyen részletességgel csak a MargL. szókincsében elemeztük. Adataink azonban azt is jelezhetik, hogy más, korábbi kódexekből kikerülhetnek még újabb példák.

3.2. Néhány észrevételt, javítást, pontosítást tehetünk a **jelentések meghatározását** illetően is. A szavak jelentésének megállapításához s az ahhoz szükséges művelődéstörténeti háttér megismeréséhez a MargL. esetében általában kedvező helyzetet teremt,

hogy támaszkodhatunk a latin forrásszövegekre, valamint az, hogy a legenda vagy legalább az életrajzi rész több, magyarázattal vagy külön szójegyzékkel ellátott – népszerű, illetve oktatási célú – kiadása (Baros 1927; Mészöly 1941; Érszegi 1981; Madas 1992) is rendelkezésünkre áll. Legújabban pedig Lázs Sándornak (2016) a 16. századi hazai apácaműveltségről írt – a kódexirodalom különböző műfajainak funkcióját elemző – monográfiája ad hasznos eligazítást az adatok értelmezéséhez. Másrészről maga a legenda, annak részletező elbeszélő stílusa is több esetben kellően informatív szöveggörnyezetet nyújt egyes fogalmak jelentésének megértéséhez.

Először néhány latin szó értelmezéséhez fűzünk megjegyzéseket. A MargL. leírásából világosan látható a *disziplína* szó 'fenyítés, verés' (ti. szerzetesek /ön/fenyítése vezeklésként) jelentése, lásd 65: „es ez *veresegeket disziplinakat vezj vala* nemykoron az refectoriomba”: Aliquando in refectorio [sc. recipiebat M. *disziplinam*] (vö. M. Nagy 2003: 54). A szó ugyane jelentése azonban a BirkK.-beli első előfordulásában (TESz., EWUng. 1474, *disziplína* a.) nem egyértelmű, ott a fegyelemre általában mint elvont fogalomra szintén gondolhatunk, BirkK. 4 [2b29]): „*difciplinat* fegelmet eremeft <zabodon> vege”. A TESz. és az EWUng. által (*disziplína* a.) a szóbanforgó adatról megállapított 'fegyelem; Disziplin | rendtartás; Ordnung' jelentés a MargL. alapján tehát specializálható, pontosítható. A szó e jelentését dokumentálhatjuk a latinból, illetve a hazai latinból is (I. MKLSz. III. 168: *disziplína* B2bβ). Egy másik jövevényszó, a *mandátum* először a MargL.-ban fordul elő (I. EWUng.; a TESz. a szó első adatát még 1795 k./1845-ből hozta), szintén egyházi jelentésben mint 'a nagycsüörtöki liturgikus lábmosás szertartása'. E jelentés a szertartáskor hangzó bibliai vers (Ján. 13, 34–5) kezdő szaváról tapadt a *mandátum* szóra, vö. MargL. 12: „Az vr vachorayan· az *mandatum* vtan· ez zent zvz be nem megjyen vala ev agyaban· de jmadkozjyk vala nagy atyatossggal”: in cena Domini *post mandatum* dicta virgo Margaretha non intrabat lectum suum, sed orabat. Az EWUng.-ban ezzel szemben tévesen szerepel – feltehetően a TESz.-nek az említett későbbi adathoz kapcsolt értelmezését átvéve – ugyane példa értelmezéseként a latin szó eredeti 'parancs; Befehl | megbízás; Auftrag' jelentése. A szó itteni helyes értelmezését már a legenda fentebb említett népszerű magyarázatos kiadásai is tartalmazták, érdemes ezeket felhasználni. Az eredeti latin *mandatum* szónak – ahogy az idézett forrásszöveg is mutatja – szintén megvan ez a jelentése (DuCange IV. Bd. 212: *mandatum* 9. a.: 'Ablutio pedum, quae fit in Coena Domini ...'; Niermeyer *mandatum* 6. a.: 'lavement rituel des pieds – ritual washing of the feet, maundy'). Végül a *mandátum* e jelentése – a szintén Ráskay Lea által másolt – CornK.-ben is előfordul, vö. 188v: „Mel bezedet irt meg zent ianos chak. es zokot oluaftatny az *mandatomon*. Ennek vtanna az car enekel jnnepellef fel fannctuft”: Quem sermonem scripsit solus Joannes et solet legi *in mandato*. Postea chorus cantat solenniter sanctus. Mint látható, a kommentáros kiadások, illetve a latin lexikográfiai munkák adott esetben hasznos segédletei a magyar történeti lexikográfusnak is. Egy apró észrevételünk még a TESz.-ben a *mérföld* szó előtagjának etimológiájához fűzött *milia passuum* kifejezés *passus* szavának a fordítását érinti. A kifejezés ottani 'ezer lépés' fordítása nem tükrözi, hogy abban a lat. *passus* a 'kettős lépés' (= 1,479 m, lásd pl. Györkösy 1970), s nem az egyszerű 'lépés' jelentésben szerepel. Ebből érthető azonban, hogy egy mérföld közel másfél kilométer (vagyis ezer kettős lépés = 1479 m), ezredrésze pedig közel másfél méter, ami egyetlen lépésnek túlzott méretű volna.

A jelentések megfogalmazásában olykor – s nem csak a hazai szótárakban – észrevehetjük azt is, hogy esetenként az kifejezetten csak férfiakra érvényes, s a nőkre való vonatkozásból adódó különbséget nem veszi kellően figyelembe. A *klastrom* szó jelentéseként például a TESz. helyesen írja: 'kolostor, zárda', egyaránt utalva a férfi és a női szerzetesek lakhelyére. A *konvent* esetében (l. TESz.) viszont a 'papi gyülekezet, testület; Versammlung der Priester, ihre Körperschaft | kolostor; Kloster' jelentés első része csak férfiakra vonatkozik, a 'kolostor' jelentéshez kapcsolódva azonban a szó mindkét nembeli szerzeteseket jelölve a 'kolostor lakóinak közössége' (l. például SzerzLex. *konvent* a.) értelmű, apácákra vö. MargL. 6: „napnak elsev jdeeteul fogua · Az *conuentnek* ebedenek jdeýglen zevnetlen ýmadsagban marad uala meg”: a prima diei hora usque altum prandium *conventus* orationes suas continuaret. Kevésbé illik női szerzetesekre a *kar* BirkK.-ből idézett első adatához a TESz. és az EWUng. által adott 'az a hely, ahol az énekesek állnak, karzat' értelmezés. Az adat 'apácakórus' jelentésű, vagyis azt a helyet jelöli, ahol az apácák álltak a mise alatt. A karban őket a templom közönsége nem láthatta, s a kar nem feltétlenül volt emeleten, Margit korában például a szigeti kolostortemplom földszintjén volt elhelyezve (Feuerné 1971: 254–8, összefoglalóan Lázs 2016: 22).

Néhány félreérthető megoldás mögött valószínűleg egy régebbi szótárból való átvétel ténye áll. Például a TESz. a *macskás* [*macska* a.] legkorábbi előfordulását egy – 1238. évi – helynévvel dokumentálja, első köznévi előfordulására pedig a MargL. 59. adatát idézi – mint származékok esetén általában – jelentés és szövegkörnyezet nélkül. Az adat a legendában a következőképp szerepel: „lagya vala az beteg zegenýeket· mykeppen az *machkasok* magokat vonzak vala az pagyementomon.” (Latin forrása nincs, a *macskás* szó a magyarban tett betoldás lehet.) A helynév és a köznév egymás mellé állítása félreértésre adhat okot a jelentést illetően. Az előbbi feltehetően inkább az állatnévhez kapcsolódik valamilyen módon, köznévként mindenesetre 'zsugorodott, zsugorodásban szenvedő' (erre Mészöly 1941: 214) jelentésű. Az utóbbi esetben a származék jelentését érdemes külön feltüntetni, amint egyébként néhányszor a TESz. és az EWUng. meg is teszi. Jelen esetben annál könnyebb lett volna, mivel a MargL.-beli adat forrása-ként a TESz. az NySz.-t jelöli meg, ahol a jelentés (Kresznericsre utalva) latinul szerepel: 'membris captus, contractus'. A *mandátum* szó esetében, mint láttuk (a 3.2. pontban), szintén feltehető, hogy a hibás értelmezés a TESz.-ből az EWUng.-ba való figyelmetlen átvételből adódott.

Bár a szótárak általában nem vállalkozhatnak bővebb művelődéstörténeti kitérőkre, a régi nyelvi adatok megértéséhez olykor szükség lehet ilyen apró kiegészítésre. Például az *idő* 'óra; Stunde' jelentése nem a mi időfelfogásunk szerinti, egyenlő tartamú 24 órát jelöli, hanem a nappalt (és az éjjelt is) 12 órára osztó mérés egységét, az ún. kánoni órákat (az időfelfogás történeti alakulására lásd pl. Csukovits 1992; Gyulai 2005). Így a TESz. és az EWUng. által az e jelentésre közölt első adat, a MünchK. 50 ([25va] = Mt. 20. 3) *harmadidő koron* kifejezése nem 'három óra tájban', a *harmad idő* nem a mai „három óra” jelentésű (így Szabó T. Á. 1985: 404); az adott szövegben nem is lenne így értelmezhető, vö. „Es ki menuē *harmad idő kozon*, lata egébékét hyaba aluā a vafaszt: Et egressus *circa horam tertiam* vidit alios stantes in foro otiosos” (Nyíri 1971; hasonlókra vö. még uő 1993: 149). Ez a reggeltől, körülbelül a reggeli hat órától számított harmadik óra, amint például az új protestáns bibliafordításban (Biblia 1996) olvashatjuk: „Amikor kiment kilenc óra tájban...” Lásd még szintén eszerint a MargL.-ban is, 6: „napnak *elsev*

jdeeteul fogua · Az conuentnek ebedenek jdeýglen zevnetlen ýmadsagban marad uala meg”: *a prima diei hora* usque altum prandium conventus orationes suas continuaret. Az *idő* e jelentését az *óra* szó elterjedése, annak ’Stunde’ jelentése szorította vissza, a 16. sz. második felére (B. Gergely 1983: 59–61). Az új, 24 órás időmérést pedig az okleveles források szerint a 15. század második felétől kezdték egyre gyakrabban alkalmazni, de a kétféle időmérés évtizedeken keresztül élt még egymás mellett. A TESz.-nek a ’Stunde’ jelentésű *óra* alatt adott értelmezésében az, hogy 60 percnyi idő, illetve időpontként az éjféltől vagy déltől számított ilyen szakasz valamelyikének vége, mindenestre történeti adatokra nem alkalmazható mechanikusan, ilyenkor tanácsos lenne valami figyelmeztető jelet alkalmazni.

3.3. Újabb jelentések

Nyelvtörténeti szótárainktól természetesen nem várhatjuk el a MargL.-ban általunk rögzített minden jelentés közlését. A szójelentések aprólékos elemzésével azonban több, a mai nyelvhasználat szempontjából, illetve művelődéstörténetileg is figyelemre méltó jelentésre figyeltünk fel, amelyeket nyelvtörténeti szótáraink nem tartanak nyilván, pedig szerintünk az indokolt lehet. Ilyenek: *alkalmas* ’vmire felhasználható’ (= a mai tipikus jelentés: 158), *anya* ’dajka, nevelőanya’ (2 stb.); *anya* <lelki értelemben szerzetesnőről> (99), *anya* <metaforikusan az egyházzal> (84); *élet* ’életrajz’ (42, 121, vö. lat. *vita* ’élet; életrajz’), *használ valamiben* ’előrehalad valamilyen törekvésben’ (5, 45), (lelki) *épület* ’épülés, gyarapodás’ (45, 156), *hétságos* ’üres, hiábavaló’ (126 stb.), *kiváltképpen* ’egyedül’ (8), *macskás* ’zsugorodott, zsugorodás betegségében szenvedő’ (lásd a 3.2. pontban, illetve vö. még NySz.), *mandátum* ’a nagycsüttörtöki liturgikus lábmosás’ (lásd a 3.2. pontban), *óra* ’zsolozsma’ (105; korábban is: BirkK. 3a1), *prédikátor* ’domonkos (rendi)’ mn.-ként (28 stb.), *prépost* ’premontrei előjáró, illetve premontrei kanonok, szerzetes’ (102, 111), *rútság* ’szenny, mocsok’ (26), *szakramentum* ’Oltáriszentség’ (181), *szilencium* <szerzetesi műszóként> (9 stb.; más jelentéseiben vö. SzT.), *megutál* ’visszautasít’ (29, l. Mészöly 1941: 185), *visel* ’(időt el)tölt’ (13).

Egy új jelentés megállapítása természetesen lehet vitatható, indokolatlanul nem is törekedtünk rá. A *megutál* ige ’visszautasít, elvet’ jelentése például látszólag nem áll ugyan távol a ’megvet, lenéz’ jelentéstől (erre l. TESz., EWUng.), az utóbbival azonban számhatározói bővítmény nem fér össze, ezért választottuk, választhatjuk külön – Mészölyt (1941: 185) követve – az utóbbtól. Vö. MargL. 29/25: „Az menyő jegesnek zerelmeert · Az fevdý jegest jmmar *masodzer vtala meg*”: ipsa amore sponsi caelestis terrenum *secundo iam aspernata coniugium*.

Érintettük már azt a kérdést, hogy a származékszók jelentését különösen félreérthető helyzetekben célszerű feltüntetni (vö. fentebb a *macskás*-ról mondottakat). A származékszó jelentése egyébként is gyakran jól egészíti ki az adott szócsalád rajzát a szótárban (lásd például az ’illő, szabad’ jelentésű *alkalmas* melléknévhez párosítható *alkalmatlan* ’illetlen, oda nem illő’ jelentést az 1.2.2. pontban). A származékok jelentését többjelentésű címszó esetén azért is hasznos közölni, hogy követhető legyen, melyik fő jelentéshez kapcsolódnak. A *búcsú* alatt közölt *búcsúztat* például – melynek első adata a MargL. 84 (TESz., EWUng.) – a címszó három jelentése (1. ’engedély’; 2. ’bűnbocsánat’ 1495 e.; 3. ’búcsúvétel’ 1512 k.) közül a 2.-hoz kapcsolódik, ’bűnbocsánatot nyer’ jelentésű, ennek jelzése nélkül félreérthető.

Végül megemlíjtük, hogy egy majdani teljesebb nyelvtörténeti szótárban érdekes hazai színfoltot jelenthetnek a „helyi érdekű”, lokális használatú jelentések is: *duna* ’illemhely’ (26), *legenda* ’Margit 1276. évi szentségvizsgálati jegyzőkönyve’ (99). A korabeli beszélt nyelvben végbement alkalmi ráértés, metonimikus átvitel példája az *evangélium* ’evangéliumi oldal’ <a középkori templomban a főoltár – szemből nézve – bal oldala, ahol az evangéliumi részletet a misén felolvasták> jelentésben (202: *az evangélium felől*) való használata.

4. Egy szó vagy egyes jelentések eredetéhez fűzhető tanulságok

A Margit-legenda szótára mindenekelőtt azzal járul hozzá egy szó vagy egy jelentés eredetének tisztázásához, hogy a példa latin forrásszövegét is közli. Ezzel **a latin-hoz való viszony** különböző fajtáira mutathat rá, **a latin lexikai hatásról alkotott képünket gazdagítja**. A jövevényszókhöz, mint fentebb láttuk (vö. 1.2.1), az eddig számontartottak mellé a MargL. alapján újabbak is csatolhatók. Az általunk újként leírt jelentések (3.3) szintén több esetben latin szók megfelelő jelentésével függnek össze: jelentéskölcsönzéssel (az ősi *élet*, az *anya*, a *használ vmiben*, az *épület*, *visel*) alakultak vagy magával a latin szóval kerültek hozzánk, többször annak speciálisabb jelentéseként (lásd a *mandátum*, *óra*, *prépost*, *szakramentum*, *szilencium* szavak jelentéséről mondottakat). A latin hatás érdekes példája a hapaxnak mondható (vö. NySz.) *holnapoz* ige, amely a lat. *procrastino* ’elhalaszt, elnapol’ kényszerű tükörfordításaként (vö. lat. *cras* ’holnap’) jelenik meg a legendában egy *halogatja holnapozza* szinonim párosításban. A szó a magyarban semmilyen formában nem gyökerezett meg, az angol viszont jövevényszónak fogadta be a latin szót (ang. *procrastinate* ’halogat, elodáz’). A *hétságos* ’üres, hiábavaló’ jelentésének (3.3) számontartása pedig a szó feltételezett etimológiáját, egy ’üres, üresség’ jelentésű szóból való származását (l. TESz., EWUng. *hít* a.) támogatja.

5. Összefoglalás

Amint az elmondottakból kiviláglik, a Margit-legenda szókincsének szótári feldolgozása, a szójelentések aprólékos elemzése, a szóalakok feltüntetése és a feltehető latin forrással való összevetés nem kevés esetben tárt fel olyan adatot, amely történeti lexikográfiai irodalmunkat gazdagítja, pontosítja, helyesbíti. Ezek az adatok arra szintén rámutatnak, hogy bár a TESz., az EWUng. vagy korábban a NySz. nem ritkán idézte, idézi a MargL. szókincsét, történeti lexikográfiánk azt mégsem aknáztta ki teljesen. Egyben figyelmeztetnek rá, hogy a történeti lexikográfiának folyamatos frissítésre van szüksége, hasznosítva a művelődéstörténet vagy egyéb társtudományok (pl. itt a latin, középkori latin lexikográfia) újabb eredményeit is. A Margit-legenda példájából arra is következtethetünk, hogy történeti lexikográfiánk még plasztikusabb képet adhat majd a magyar szókincsről és a benne tükröződő művelődésről más, további kódexek hasonló mélységű feldolgozásával. Ez pedig nemcsak a szaktudomány érdeke, hanem így juthat el még inkább a régi irodalom, írásbeliség a szélesebb olvasói réteghez is (vö. M. Nagy-Bényei 2016).

Források

- M. Nagy Ilona szerk. 2010–: *A magyar Margit-legenda és latin forrásai*. Digitális adatbázis: http://deba.unideb.hu/deba/Margit-legenda_Szent_Margit_elete_1510/
- MargL. = *Szent Margit élete. 1510*. A nyelvemlék hasonmása és betűhű átírata bevezetéssel és jegyzetekkel. Az átíratot és a jegyzeteket készítette Dömötör Adrienne és Pólya Katalin. A bevezetést írta †P. Balázs János, Budapest, MTA Nyelvtudományi Intézete, 1990. (Régi Magyar Kódexek 10.)
- MargLDKonkSz. = *A Margit-legenda digitális konkordancia-szótára*: http://deba.unideb.hu/deba/Margit-legenda_Szent_Margit_elete_1510/concord.html
- MargLSz. = *A Margit-legenda szótára*. Készülőfélben; a szótár töredékének előszerkesztett szócikkei részben elérhetők a fenti honlap Tervek menüpontjában.

Hivatkozások

- Baros Gyula 1927: *Boldog Margit legendája*. A XVI. századi szöveget mai nyelvre átírta és tájékoztatóval ellátta B. Gy. Budapest, Magyar Irodalmi Társaság.
- Biblia 1996 = Új protestáns fordítás, 1996-os kiadás: Az 1975. évi új fordítású Biblia javított kiadása (1990) szövegének felhasználásával és a Stuttgarter Erklärungs-bibel (1992) magyarra fordított magyarázó jegyzeteivel.
- Csukovits Enikő 1992: Órahasználat a középkori Magyarországon, *Történelmi Szemle* 34, 153–72.
- CzF. = Czuczor Gergely – Fogarasi János szerk. 1862–1874: *A magyar nyelv szótára* 1–6, Pest, Budapest, Athenaeum.
- DuCange = Du Cange: *Glossarium mediae et infimae Latinitatis*. Unveränderter Nachdruck der Ausgabe von 1883–1887. Graz-Austria, Akademische Druck- u. Verlagsanstalt.
- ÉKsz.² = *Magyar értelmező kéziszótár*. Főszerk.: Pusztai Ferenc 2003. 2., átdolgozott kiadás. Budapest, Akadémiai.
- Érszegi Géza szerk. 1983: *Árpádkori legendák és intelmek*, Budapest, Szépirodalmi. [A Margit-legenda szövege modernizált helyesírással, jegyzetekkel: 110–79.]
- ÉrtSz. = *A magyar nyelv értelmező szótára* 1–7. Főszerk.: Bárczi Géza – Országh László. Budapest, Akadémiai, 1959–1962.
- EWUng. = *Etymologisches Wörterbuch des Ungarischen* 1–2. Hrsg.: Benkő, Loránd. Budapest, Akadémiai, 1993–1995. + *Register*. Budapest, Akadémiai, 1997.
- Feuerné Tóth Rózsa 1971: A margitszigeti domonkos kolostor, in *Budapest régiségei* XXII, A Budapesti Történeti Múzeum Évkönyve, 245–68.
- Gl. = *Régi magyar glosszárium. Szótárak, szójegyzékek és glosszák egyesített szótára*. Szerk.: Berrár Jolán – Károly Sándor. Budapest, Akadémiai, 1984.
- Györkösy Alajos 1970: *Latin–magyar szótár*, Budapest, Akadémiai.

- B. Gergely Piroska 1983: Az *idő* és szócsaládja szó- és jelentéstörténeti vizsgálata, in B. Gergely Piroska szerk.: *Nyelvészeti tanulmányok*, Bukarest, Kriterion, 22–68.
- Gyulai Éva 2005: Időszemlélet, in *MAMÜL* 4, 253.
- Kiss Jenő 1997: Német nyelvű magyar etimológiai szótár. Etymologisches Wörterbuch des Ungarischen. Ism. *Magyar Nyelv* 93, 168–83.
- Lázs Sándor 2015: A kolláció a domonkos és ferences apácáknál, *Magyar Könyvszemle* 131, 145–64.
- Lázs Sándor 2016: *Apácaműveltség Magyarországon a XV–XVI. század fordulóján. Az anyanyelvű irodalom kezdetei*, Budapest, Balassi.
- Madas Edit szerk. 1992: *Szöveggyűjtemény a régi magyar irodalom történetéhez. 1. Középkor (1000–1530)*. A régi magyar szövegek átírásában közreműködött Szabó T. Ádám. Budapest, Tankönyvkiadó. (A Margit-legenda a 407–28. oldalakon.)
- MAMÜL = *Magyar művelődéstörténeti lexikon* 1–13. Főszerk. Kőszeghy Péter. Budapest, Balassi, 2003–2012.
- Mészöly Gedeon 1941: Szűz Szent Margit asszonyinak, Béla királynak leányának élete, *Nép és Nyelv* 1: 18–23, 52–8, 81–4, 117–8, 138, 184–8, 205–15, 251–6, 307–10, 343–7, 378–81. (A Margit élettörténetét tartalmazó részt közli a kiejtést tükröző modernizált helyesírással, magyarázatokkal.)
- MKLSz. = *A magyarországi középkori latinság szótára / Lexicon Latinitatis medii aevi Hungariae*. Kiadásra előkész. / Ad edendum praep. Harmatta János, [3.] Boronkai Iván – Bellus Ibolya, [4.] Boronkai Iván – Szovák Kornél, [5.] Szovák Kornél. [1–2.] Budapest, Akadémiai, [3.] Akadémiai–Argumentum, [4–] Argumentum, 1987–[1999]. Pótkötet: [S. 1.] Kiadásra előkész. / Ad edendum praep. Szovák Kornél. Budapest, Argumentum, 2013.
- M. Nagy Ilona 2001: Eurolatein. Das griechische und lateinische Erbe in den europäischen Sprachen. Hgg. Horst Haider Munske – Alan Kirkness. Ism. *Modern Nyelvtanítás* VII, 75–7.
- M. Nagy Ilona – Varga Teréz – Boda István Károly – Bényei Ágnes 2014: A Margit-legenda (1510) készülő szótáráról, in Ladányi Mária, Vladár Zsuzsa, Hrenek Éva szerk.: *MANYE XXIII. Nyelv – társadalom – kultúra. Interkulturális és multikulturális perspektívák I–II*, Budapest, MANYE–Tinta, II. köt. (CD-melléklet) 666–72.
- M. Nagy Ilona – Boda István Károly 2015: A Margit-legenda digitális konkordancia szótára, háttere és perspektívái, *Magyar Nyelv* 111, 338–46.
- M. Nagy Ilona – Bényei Ágnes 2016: A Margit-legenda szótára mint az iskolai oktatás és a nyelvtörténeti ismeretterjesztés segítője, in Reményi Andrea Ágnes – Sárdi Csilla – Tóth Zsuzsa szerk.: *Távlatok a mai magyar alkalmazott nyelvészetben*, Budapest, Tinta, 361–71.
- M. Nagy Ilona – Bényei Ágnes 2016–2017: Szótörténeti adatok és kommentárok a Margit-legendából, 1. rész, *Magyar Nyelv* 112, 500–11; 2. rész, *Magyar Nyelv* 113, 120–126; 3. rész megj. e.
- Niermeyer = Niermeyer J. F. 1984: *Mediae Latinitatis Lexicon minus*. Leiden, Brill.
- Nyíri Antal szerk. 1971: *A Münchener Codex 1466-ból*. Kritikai szövegkiadás a latin megfelelővel együtt. Budapest, Akadémiai.

- Nyíri Antal szerk. 1993: *A Müncheneri Kódex magyar–latin szótára*, Budapest, Akadémiai.
- Pusztai Ferenc 2003: Lexikográfiai kérdések és válaszok az átdolgozott Magyar értelmező kéziszótárban, *Magyar Nyelvőr* 127, 362–9.
- Régi magyar konkordancia*: corpus.nytud.hu/mk
- NySz. = Szarvas Gábor – Simonyi Zsigmond 1890–1893: *Magyar nyelvtörténeti szótár a legrégebbi nyelvm emlékektől a nyelvújításig* 1–3, Budapest, Hornyánszky.
- SzerzLex. = Johanna Lanczkowski 1999: *Szerzetesség kislexikona*, Budapest, Athenaeum 2000.
- Szabó T. Ádám szerk. 1985: *A Müncheneri Kódex [1466]. A négy evangélium szövege és szótára*, Budapest, Európa.
- Szadilek János 1888: *A Margit-legenda nyelvezete. Nyelvtörténelmi tanulmány*, Kolozsvár, nyomtatott Gámán János örököseinél.
- SzT. = *Erdélyi magyar szótörténeti tár / Dicționar istoric al lexicului maghiar din Transilvania / Historisches Wörterbuch des siebenbürgisch-ungarischen Wortschatzes* 1–14. Anyagát gyűjtötte Szabó T. Attila. Főszerk. [1–7.] Szabó T. Attila, [8–11.] Vámszer Márta, [12.] Kósa Ferenc, [13–14.] Fazakas Emese. [1–4.] Bukarest, Kriterion, [5–8.] Budapest, Akadémiai, [9–14.] Kolozsvár, Erdélyi Múzeum-Egyesület, 1975–2014.
- TESz. = *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára* 1–3. Főszerk.: Benkő Loránd. Budapest, Akadémiai, 1967–1976. + *Mutató*. Budapest, Akadémiai, 1984.